

DOI:
УДК 712.01

Гришина В.С.,
gryshynavictoria@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3227-1820,
д.арх., професор **Осиченко Г.О.**,
osychenko-galyna@ukr.net, ORCID: 0000-0001-5595-220x,
Харківський національний університет
міського господарства імені О.М. Бекетова

ЕВОЛЮЦІЯ СИСТЕМИ ОЗЕЛЕНЕНИХ ТЕРИТОРІЙ МІСТА ХАРКІВ

Розглянута еволюція озелених територій міста Харкова з середини ХІХ століття до початку 1990-х рр. Визначені та охарактеризовані основні етапи розвитку системи озелених територій м. Харкова.

Ключові слова: система озеленення; система озелених територій міста (СОТМ); еволюція; розвиток; містобудування; містобудівні парадигми.

Стан проблеми та її актуальність. Система озелених територій міста (СОТМ) включає природні ландшафти, що є місцями розвитку біорізноманіття, парки, сади, сквери та інші об'єкти рекреаційного призначення, а також санітарно-захисне озеленення. Після затвердження концепції сталого розвитку (Ріо-де-Жанейро 1992) питання збереження природи для майбутніх поколінь стало одним з найважливіших для усього світу [1]. Тому збереження озелених територій міст, необхідність відновлення цілісності СОТМ та забезпечення її сталого розвитку є дуже актуальними. Втім для розуміння перспектив збереження, пошуку нових принципів та прийомів відновлення природних ландшафтів на урбанізованих територіях слід розглянути та проаналізувати історичні передумови та фактори формування СОТМ.

Мета статті - дослідження еволюції системи озелених територій м. Харків. Завдання дослідження – ретроспективний аналіз формування системи озелених територій м. Харкова, визначення головних етапів її формування та їх особливостей. В межах даної статті розглядається часовий проміжок з середини ХІХ століття до початку 1990-х рр.

Дослідження проводиться в рамках НДР кафедри містобудування ХНУМГ імені О.М. Бекетова: «Вдосконалення містобудівної організації населених пунктів в контексті концепції сталого розвитку (на прикладі Харківської агломерації)» (2017-2020 рр., державний реєстраційний номер 0117U000677).

Аналіз літературних джерел та останніх публікацій. Теоретичне підґрунтя дослідження становлять роботи вітчизняних дослідників, присвячені

проблемам ландшафтної архітектури та міського зеленого будівництва (Л. Луниц [2], І Родічкін [3], Л. Залеська, А. Вергунов, В. Гостєв [4] та В. Горохов [5]).

Історії розвитку садів і парків Харкова присвячена робота А. Антонова та А. Парамонова «Сады и парки Харьковской губернии» [6]. Еволюція системи озеленення Харкова досліджувалася на підставі аналізу архівних матеріалів, історичних документів, історичних мап міста та матеріалів проектів генеральних планів міста Харкова різних років, а саме 1934 (арх. А.М. Кас'янов, інж. А.Л. Ейнгорн), 1966 р. (арх. В.Л. Антонов, інж. В.М. Погорєлов), 1983 р. (АПО І.С. Лялюк, арх. О.Б. Блох, інж. С.Т. Хоменко), 2003 р. (кер. Ю. Білоконь, арх. В. Токар, інж. Е. Шаповалов). В роботі використані статті та матеріали О.І. Колеснікова, проф. паркобудівного факультету Харківського художнього інституту, що присвячені озелененню міст України [7]. Складна історія становлення вітчизняної науки осмислена нами в контексті історії незаконних переслідувань Колеснікова у складі групи провідних лісовиків України з боку тоталітарного режиму в 1930 р. (справа Всеукраїнського управління лісами), що знайшло відображення в книгах П. Вакулюка "Справа ВУПЛу [8] та Н. П. Трипутіної [9]. Попри наявності значної кількості джерел, присвячених історії садів і парків Харкова, роботи, що досліджують розвиток системи зелених насаджень Харкова, відсутні.

Розвиток вітчизняної теорії містобудування розглянутий в сенсі праць послідовників теорії міста - саду початку ХХ століття (Гр. Апарін [10], К. Єнш [11], А Гінзбург [12], В. Дадонов, Г. Ковалевський, Д. Протопопов) та перших вітчизняних теоретиків містобудування (Г. Дубелір [13], М. Диканський [14], В. Семенов [15]).

Методи дослідження включають історико-порівняльний аналіз розвитку садів і парків Харкова, аналіз архівних і літературних джерел, картографічний аналіз мап Харкова та матеріалів Генеральних планів міста Харків. При аналізі мап і проектних матеріалів використовувалися сучасні ГІС -технології, а саме програмне забезпечення Digital для цифрової картографії і землеустрою українських розробників з м. Вінниця.

Виклад основного матеріалу. Дослідженням визначено, що сучасна система озеленених територій м. Харків формувалася останніх сто років на протязі декількох етапів:

1-й етап: закладення перших публічних парків та міського озеленення у період з середині ХVІІ до початку ХХ ст.

2-й етап: генезис системи зелених насаджень міста Харків на основі соціалістичної ідеології (1917-1950 рр.).

3-й етап: послідовний розвиток системи озеленених територій міста Харкова з 1950 -1980 рр.

4-й етап: формування безперервної клиновидної системи озеленення міста, 1980-1991 рр.

Перший етап. Місто Харків має давню історію, але офіційною датою заснування вважається 1654 р. Після будівництва фортеці 1656-1659 рр. стає важливим військовим опорним пунктом Російської імперії, а з 1835 р. центром Слобідсько-Української губернії. В основу містобудівного розвитку Харкова покладено транспортні шляхи на Москву, Київ, Крим, Донбас-Ростов-Кавказ. В Російській імперії активно наслідувалися європейські тенденції в галузі паркового будівництва. Ще за Петра I створили Садову контору (1710 р.), яка опікувалася створенням парків та озелененням міст. Але створення міського озеленення мало ще незначні масштаби. Перша екологічна криза міст, що виникла в Європі на початку епохи розвитку промисловості, не так сильно позначилася в Російській імперії, але призвела до масового створення публічних парків і садів в межах міст. Серед різноманіття жанрів садів і парків другої половини XIX – початку XX століття міське озеленення почало займати все більше місце та визначалося озелененням бульварів, скверів і міських садів.

Найстарішим парком Харкова є парк ім. Квітки-Основ'яненка (існує до сих пір) на березі р. Харків на південній околиці міста (див. рис.1). Він був розбитий ще в 1770-ті роки батьком письменника Григорія Квітки-Основ'яненка. У 1889 р. парк налічував більше 80 порід дерев, розарії, розвинуту систему алей, альтанки [6].

Рис. 1. Садиба А.В. Основ'яненка в селищі Основа під Харковом. [16]

Університетський сад у Харкові площею близько 38 га було закладено в 1804-1805 рр. В. Н. Каразіним, засновником університету, на території існуючого дубового гаю на окраїні міста (нині сад ім. Тараса Шевченка) (див. рис. 2А,Б; 3Б). Сад в ландшафтному стилі формувався не тільки як місце відпочинку. Судячи з того, що в 1808 р. на його території була збудована астрономічна обсерваторія, в підгірній частині розміщувався ботанічний сад, а в 1896 відкрито

найстаріший в Україні зоопарк, значна частина саду використовувалася для навчання та проведення досліджень.

Сад купців Карпових (пізніше сад Металіст, нині парк-стадіон Харківського машинобудівного заводу «Світло Шахтаря») на північно-західній околиці міста мав площу близько 13 га і був улюбленим місцем прогулянок заможної публіки. В 1867 р. сад з водними джерелами було викуплено містом, через його велике значення для водозабезпечення Харкова [6, 38].

Найзначнішим проектом в області озеленення Харкова був початок розбивки нового міського парку, що мав займати весь простір від північної межі міста до поселення Сокольники площею в 130 десятин (близько 210 га) (нині це парк ім. М. Горького) (див. рис. 2В,Г). В 1893 р. було засаджено деревами 40 га, а пізніше ще 45 га. Але відвідуваність парку мешканцями була незначна через відсутність сполучення його з містом, він використовувався як місце збирання квітів, грибів тощо [17, 453].

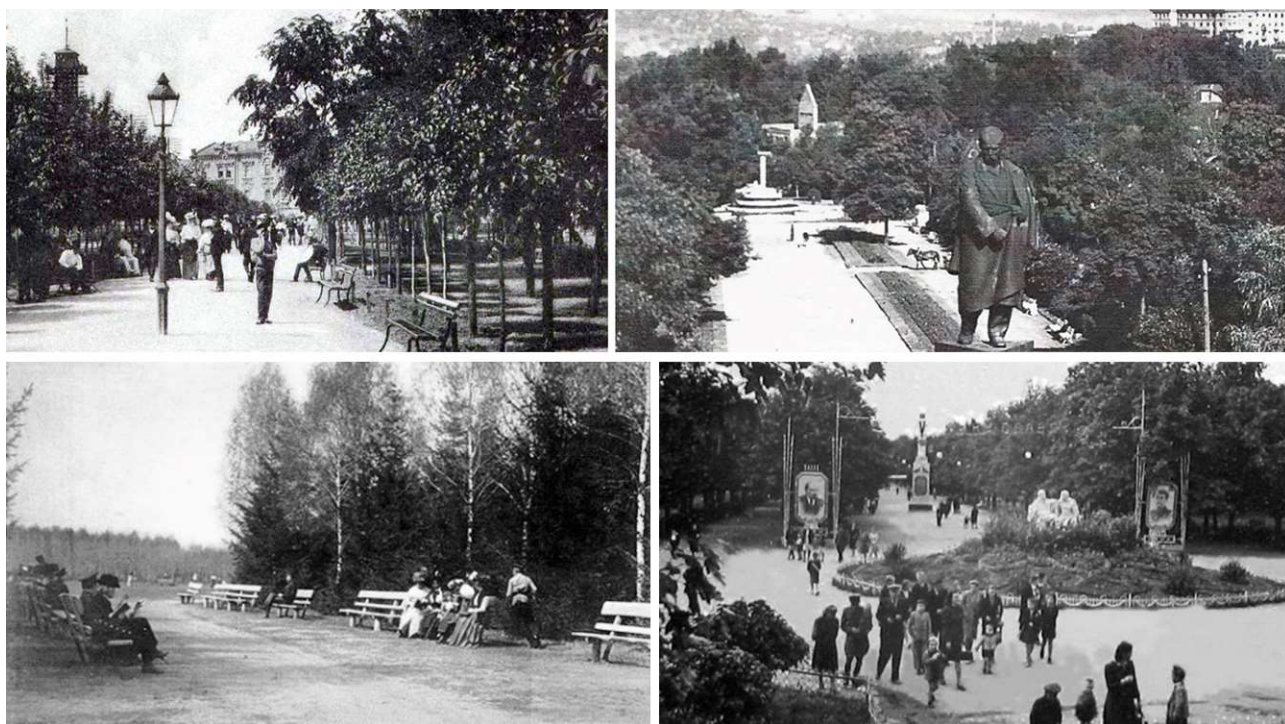

Рис. 2. А – Університетський сад, світлина початку ХХ століття [18]; Б – Сад ім. Т.Г. Шевченка, світлина 1949 р. [18]; В. Миколаївський парк, світлина початку ХХ століття [19]; Г – головна алея парку ім. М. Горького, світлина 1948 р. [19]

У 80-х роках ХІХ ст. також активно відбувається розбивка міських невеликих скверів, площа яких не перевищувала 1,3 га. Вони розміщувалися на площах, біля сакральних об'єктів, базарів та на широких вулицях для створення затінку, зменшення пилу в місті. В цей період створені: сквери на Михайлівській, Мירוносицькій, Театральній площах, сквер на Бурсацькому спуску, сквер на набережній, Олександрівський та Середньо-Гончаровський бульвари, бульвар на

Кінній площі, Університетська гірка, засаджено в два ряди з обох боків узвіз з Холодної гори. В зв'язку з кліматичними умовами молоді саджанці на ділянках з невеликою площею часто вимерзали [17, 452-453], тому аж до ХХ ст. роботи по озелененню міста не давали вагомих результатів.

1887 р. площа міста Харків становить близько 2,1 тисяч га, кількість населення 139,5 тисяч, а площа зелених насаджень в межах міста 52 га (2,5% від загальної площі), тобто на 1 мешканця приходилося 3,7 м² озелених територій загального користування. Аналіз показав, що перші публічні парки і сквери Харкова розташовувалися стихійно в структурі населеного пункту на землях, що дарувалися місту крупними землевласниками або відкривалися на приватних землях. Об'єкти були нерівномірно розташовані на території існуючого міста, більшість їх була на периферії. 80% всіх зелених насаджень Харкова зосереджувалися центральній та нагірній частинах, де мешкали найбагатші верстви населення, а потім почала оселятися нова буржуазія [7].

В 1907 р. для відвідувачів був відкритий заміський Миколаївський парк (нині парк ім. М. Горького) площею 98 га (рис. 2В,Г). В плануванні та композиції парку були використані ідеї Булонського лісу в Парижі. Відбувається процес заселення парків інтродукційними культурами, які до цього проходили процес акліматизації в ботанічних садах та приватних колекціях: горіх чорний, робінія псевдоакація, каштан кінський, горіх волоський, американський клен, платан, софора та інші дерева, а також декоративні чагарники.

Крім парків в цей період вперше з'являється озеленення житлових кварталів. Здебільшого це приватні сади багатих землевласників. Зазвичай це об'єкти площею в 1-2 га мають прямокутну, трикутну форму та розташовуються всередині повністю, або частково забудованого по периметру житлового кварталу.

У мапі 1914 р. (рис. 3А) та даних О.І. Колеснікова на 1917 р. [7] відображено значне збільшення озелених територій Харкова. Населення міста становить 290,5 тисяч жителів, а площа зелених насаджень в межах міста вже налічує близько 340 га, з них 180 га озеленення громадського користування, що становить 6,2 м² на 1 жителя. Нові об'єкти озеленення з'являються здебільшого на периферії на вільних територіях, вздовж річок і струмків та мають середні розміри близько 10 -12 га.

Збільшення кількості зелених насаджень пов'язано з реакцією міської влади Харкова на погіршення санітарних умов у місті у зв'язку з великою кількістю нових промислових підприємств та збільшенням щільності забудови міста. Це призвело до більш рівномірного розміщення паркових територій в місті та покращення їх естетичного вигляду.

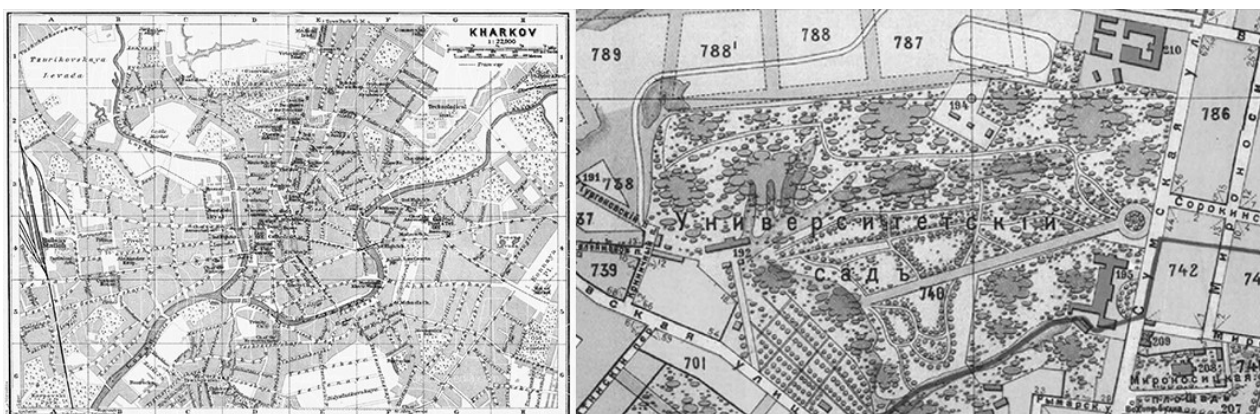

Рис. 3. А - Мапа Харкова 1914 р. [20]; Б – планування Університетського саду. [21]

Розвиток теоретичної думки останніх десятиліть визначеного періоду в країні характеризувався впливом ідеї міста-саду Е. Говарда. Прихильники міст-садів в Росії групувалися в двох товариствах - у Москві та в Петербурзі. Головою Петербурзького товариства, заснованого в 1913 р., став Д. Протопопов. Засновниками Петербурзького товариства були: перекладач книги Говарда на російську мову Ю. Блох, санітарний лікар В. Кашкадамов, член Петербурзької міської думи Олейніков, архітектор В.П. Карпович. Статутом товариства підкреслювалося, що метою формування міст-садів було докорінне поліпшення житлових умов з повною реформою сучасного житлового будівництва і містобудування.

Обов'язковим для вітчизняної версії міста - саду були громадська власність на землю і створення зеленого поясу, котрий дорівнював 5/6 території міста. З решти половину передбачалося відводити під забудову (тобто 1/12) і половину під бульвари, вулиці, площі, майданчики для ігор. Площа ділянки для житлового будинку визначалася в 200 квадратних сажнів проти 53-х у Говарда, гранична ширина ділянки по вулиці встановлювалася в 10 сажнів (20,5 м) замість 3-х у Говарда. Такі правила були встановлені 1912 р. Комісією щодо перекладення ідей Говарда на російський лад і розробці програми по влаштуванню міст - садів під Москвою [10]. В 1910 р. вийшла книга А.К. Енша, присвячена містам - садам, де в якості прикладів, гідних наслідування, наводилися селища Соснівка в околицях Петербургу, аналогічні селища під Москвою, Києвом і Харковом [11]. Енша ідея міста - саду підкупає соціальною орієнтованістю, перспективою підвищення рівня гігієнічності житла та поселень. Він також зазначає закладену в концепції Говарда можливість раціонального вирішення проблем розселення, децентралізації, рівномірного розподілу промисловості по всій країні. Слід відмітити, що в цей період реалізація визначених ідей міста-саду не отримала широкого втілення на практиці, але

заклала могутнє підґрунтя розвитку систем озеленення міст країни у другому етапі.

Другий етап (1917-1950 рр.). Після створення у 1922 р. Союзу Радянських Соціалістичних республік, до складу якого увійшла й Україна, в містобудуванні запроваджувалися ідеї промислового міста та єдина концепція формування систем озеленення міст. Перша ідея визначалася розпочатим масштабним процесом індустріалізації країни, в якому Харкову належала провідна роль як головному промислового центру України. Друга концепція була результатом послідовного розвитку та адаптації концепції міста-саду Говарда на теренах батьківщини. Дореволюційні та після революційні проекти та концепції урбаністів практично не відрізняються, а продовжуються та реалізуються вже в умовах громадської власності на землю. Ще в Російській імперії виникла тенденція розуміти термін місто - сад не в первісному значенні, пов'язуючи його з малоповерховою низько щільною забудовою в оточенні громадських і приватних садів, а як будь-яке місто, в тому числі з багатоповерховою забудовою, що відповідає новітнім гігієнічним нормам житла та високому рівню благоустрою й озеленення територій. Так з точки зору А. Гінзбурга – видатного харківського архітектора початку ХХ століття, «не має принципової різниці між звичайним містом і містом-садом... кожне місто може бути перетворене на місто - сад ...шляхом доцільної організації капіталу та вільної конкуренції...» [12]. Зодчий відмічає, що в Харкові лише 3% багатоповерхових будинків, а 85 % будинків одноповерхові. Він розглядає території міста під малоповерховою забудовою як «пустопорожнє», що з його точки зору прискорює формування Харкова як міста – саду з багатоповерховою забудовою.

Теорія вітчизняного містобудування в цей період розвивається в руслі ідеологічної парадигми: влада, держава, політики диктують принципи та правила побудови міст. На ідеологічному озброєнні влади ще залишаються соціалістичні ідеї рівності, братерства та свободи. Тому вітчизняне трактування концепції міста-саду у поєднанні з модерністською концепцією функціонального міста було покладено в основу розробки нових генеральних планів розвитку населених пунктів та робіт з озеленення міст, які на території УРСР рушили саме з м. Харкова – першої столиці Радянської України.

Проаналізовані нами першоджерела свідчать, що відокремлення та необхідність розробки цілісної системи озеленення у складі генеральних планів міст усвідомлюється вже у 30-ті роки ХХ століття. В. Долганов свідчить, що «зелені насадження міста утворюють свою систему архітектури, що входить в якості неодмінного, повноцінного і органічного елементу в ансамбль і всього міста і його окремих частин» [22]. В цей же період визначено головний принцип

побудови системи озеленення (рівномірність розташування об'єктів в структурі міста), містобудівну ієрархію міських озелених об'єктів (загальноміського, районного та локального значення) та підкреслюється важливість, окрім санітарного значення, естетичної ролі зелених насаджень міста.

Дослідженням виявлено три періоди розвитку системи озелених територій (СОТМ) Харкова на другому етапі:

1917 - 1930 рр. – збільшення території міста та формування сучасної планувальної системи Харкова, генезис цілісної СОТМ в проектах та на практиці, які розпочаті в період коли Харків був столицею УРСР;

1930 - 1940 рр. – період активного формування і розвитку СОТМ;

1941 - 1950 рр. – період руйнувань під час Другої світової війни та відтворення зелених насаджень в період післявоєнної відбудови міста.

Період 1917 - 1930 рр.: Про стан озеленення на початку цього періоду у доповіді голови управління благоустроєм Харківкомунгоспу Васильченка сказано: “У перші роки революції багато з наших громадських садів представляли собою купу сміття зі зруйнованими огорожами, з численними поламаними деревами та чагарниками. Особливо наші парки і сади постраждали в голодному 1921 році” [23].

О.І. Колесніков наголошує, що систематичне та планове відновлення озеленення Харкова розпочалося з весни 1923 року [7]. Перша схема планування Харкова була розроблена у 1925-1929 рр. під керівництвом І.Ф. Войткевича, друга в 1930 р. під керівництвом А.А. Мейна, в яких ключовими стає вирішення планувальної структури міста та планування промислових районів. Як місто супутник за лінійною схемою Н.А. Мілютіна проектується новий промисловий район ХТЗ на периферії Харкова з робочим поселенням, де зелена смуга шириною 550 м і довжиною 5,5 км виконує роль санітарно-захисної зони [24] (донині виконує цю функцію). В цей же період відбувається прокладання автошляху на Москву через північний лісопарк та приміські ліси, який розділяє його на дві частини – східну та західну. Східна частина північного лісу, що значно вужча, але має потужні зв'язки з зовнішніми природними екосистемами частково відводиться під житлову забудову та рекреаційно-оздоровчі комплекси.

Період 1930 - 1940 рр. У червні 1931 р. на пленумі ЦК ВКП(б) було визначено необхідність розгорнути роботи з розвитку зелених насаджень міст і формуванню зовнішніх зелених поясів. В 1934-1935 рр. у Харкові пройшли наймасштабніші роботи з озеленення міста: площа парків по відношенню до 1917 р. зросла в 2,3 рази і становила 416 га (6,2 м²/ на одну людину) [7], одночасно була прийнята норма озеленення 10 м²/ на одного мешканця міста.

В 1934 р. Інститутом Гіпроград (м. Харків) був розроблений генеральний план міста (архітектор А.М. Кас'янов, інж. А.Л. Ейнгорн). З генерального плану

1934 р. (рис. 4А) розпочинається створення клиновидної системи озеленення міста. Проектом закладається північний зелений клин, що формувався на базі колишніх поселень Помірки, Сокольники та прилеглих лісів, роботи з розчистки та засадження яких активно проводилися починаючи ще з 1929 р. [23]. Малий зелений клин проектується вздовж русла річки Немишль на сході міста, закладається озеленення вздовж русла р. Лопань на північно-заході. Вздовж численних промислових територій на півдні міста пропонувалося сформувати значну зелену смугу з паркових та захисних територій, що простягаються з південного-заходу на південний-схід через чотири адміністративні райони, і має довжину 1,5 км. Згодом з неї у наступних генеральних планах міста відокремиться південний зелений клин та зелений діаметр ріки Уди.

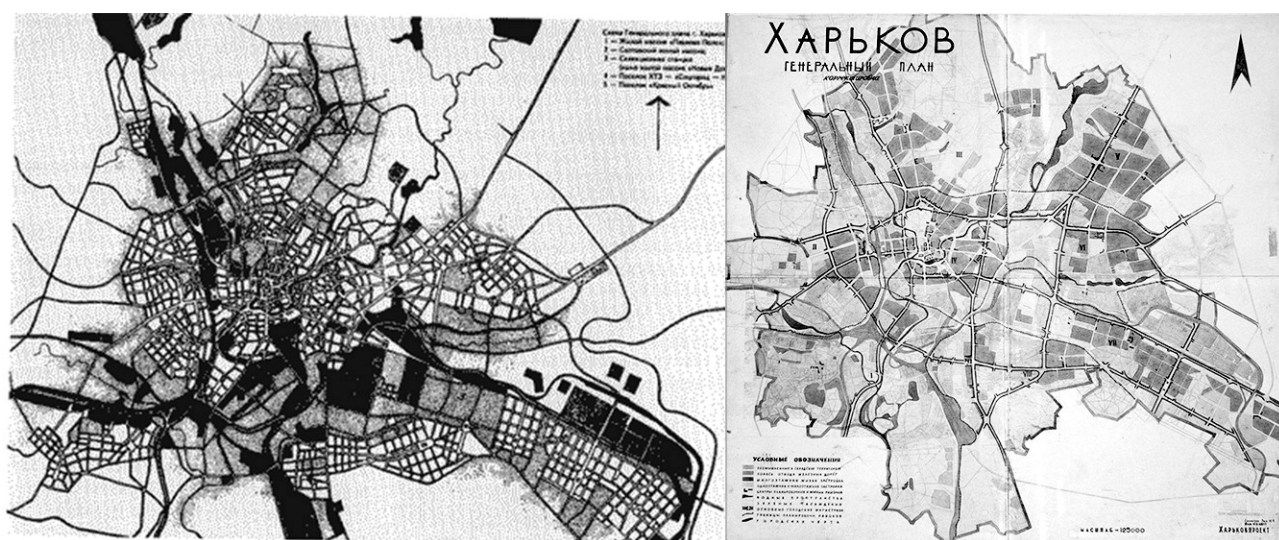

Рис. 4. А- Генеральний план Харкова 1934 р. [25]; Б – Генеральний план Харкова 1966 р. [26]

Розвиток системи озеленення Харкова в цей період нерозривно пов'язаний з діяльністю О.І. Колеснікова, який з 1 вересня 1931 р почав працювати на посаді ординарного професора організованого за його участі паркобудівного факультету Харківського художнього інституту. Одночасно він керував відділом зелених насаджень Державного інституту проектування міст «Гіпроград», завідував сектором озеленення населених місць Всеукраїнського науково-дослідного інституту комунального господарства в Харкові, брав участь у розробці генеральних планів озеленення міст (Великого Запоріжжя, Великого Харкова, столиці Абхазії м. Сухумі, а також території соцімістечка Новий Харків - сучасне містечко ХТЗ), розробляв проект і керував будівництвом парку площею 300 га на території Всеукраїнського стадіону ім. Г.І. Петровського в Харкові, входив до складу бригади архітекторів з реконструкції харківського саду ім. Т.Г. Шевченка. Розкішний зимовий сад Харківського палацу піонерів також зобов'язаний своїм народженням О.І. Колеснікову [9].

Продовжується розбивка та активний розвиток громадських парків. Площа парку ім. М. Горького (колишній Миколаївський парк) який опинився в межах міста, зросла до 130 га. У 1934-1937 рр. в Слобідському районі був закладений Червонозаводський парк, нині парк Машинобудівників (100 га), архітектори В.І. Дюжих, Ю.В. Ігнатовський, дендрологи О.І. Колесніков та К.Д. Кобезький (рис. 5). Парк був спроектований для відпочинку розташованих поряд працівників крупних промислових підприємств (Турбоатом, завод ім. Малишева та ін.) і виконаний у регулярному стилі. В цей період було також розбито сад ім. П.П. Постишева (рис. 6), нині сад «Металіст» та проведено реконструкцію парку ім. Г.І. Петровського (зараз сад ім. Т. Шевченка), що проходила під керівництвом арх. В.П. Ширшова, проф. О.І. Колеснікова та дендролога К.Д. Кобезького. Під час реконструкції було збільшено кількість алей, збудовано фонтан, висаджено нові дерева та

Рис. 5. А,Б – Червонозаводський парк, В,Г – сад ім. П.П. Постишева [7]

чагарники [7]. Парки мали значне рекреаційне навантаження, наприклад у парку ім. М. Горького загальна довжина алей і доріжок за планом 1938 р. становила близько 17,5 км, що говорить про його розвинену для відпочинку структуру. Недоліками зеленого будівництва цього періоду стали: однаковий набір функціональних елементів та планувальних схем, які не враховували місцеві природні особливості та рельєф, що призвело до формування однакових об'єктів без особливої місцевої ідентичності.

Період 1941-1950 рр. став періодом значного руйнування об'єктів озеленення під час Другої світової війни та відсутності розвитку в період відбудови міста. Загалом, під час окупації було вирублено 70-80% зелених насаджень міста [23].

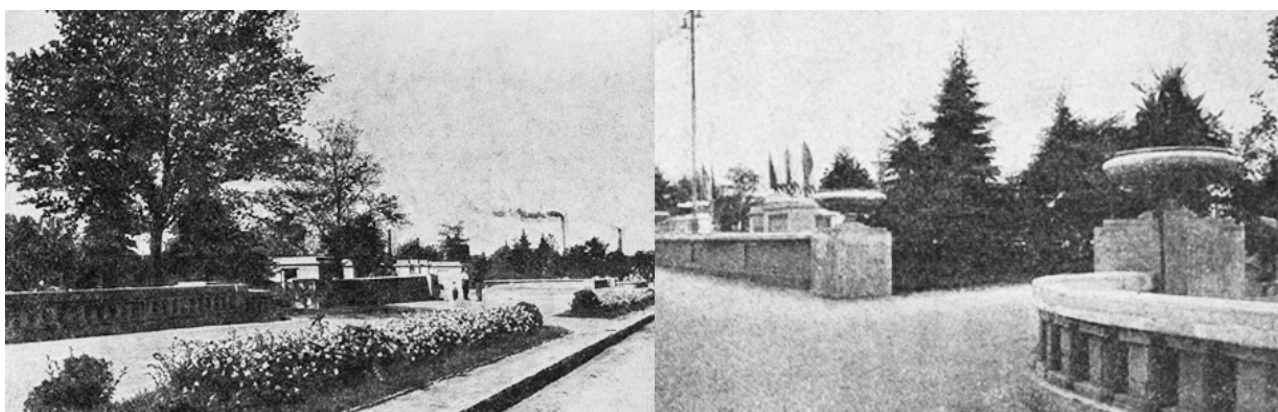

Рис. 5. Червонозаводський парк. [7]

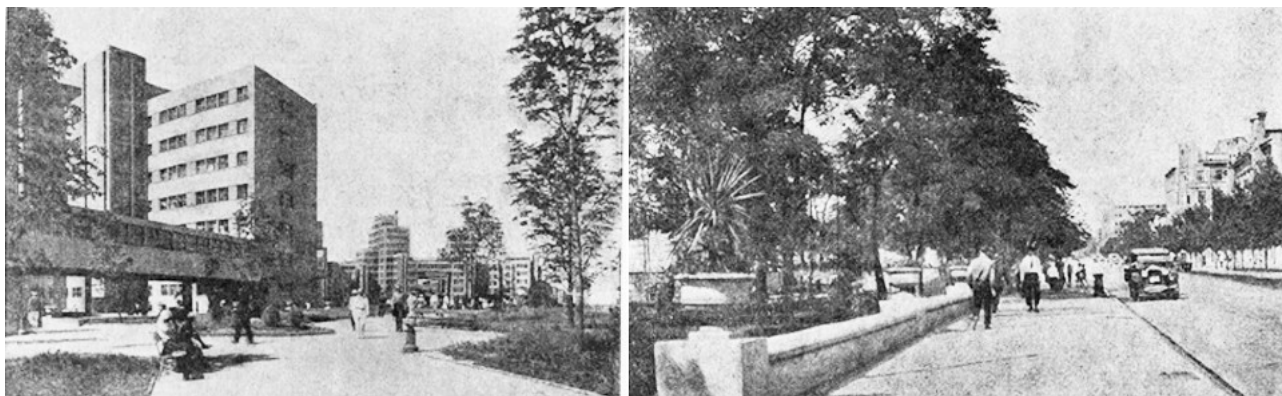

Рис. 6. Парк ім. П.П. Постишева. [7]

3-й етап: послідовний розвиток системи озелених територій міста Харкова з 1950 -1980 рр. В перші 10 років відбувалося відтворення та приведення до ладу постраждалих під час війни об'єктів. У 1966 р. Харківським філіалом Гіпрограду було завершено розробку нового генерального плану міста (арх. В.Л. Антонов, інж. В.М. Погорелов) [26;27], в якому була підтримана та розвинута система «зелених клинів» міста (див. рис. 4Б). Вона складалася з трьох великих клинів: північного (на основі лісопарку), південного (на основі зеленого діаметру р. Харків, Ново-Баварського гідропарку та існуючих лісів), західного (на основі приміських лісів) та двох малих: вздовж русла р. Харків та Журавлівського водосховища, вздовж русла р. Уди. Також зберігалася рівномірність розміщення паркових територій, більшість з яких вже мали середню площу 30-40 га. Генеральним планом було заплановане збільшення озелених територій загального користування в 2,7 разів за рахунок перетворення лісопаркових та лісових масивів в парки, освоєння ярів та ділянок вздовж річок.

В генеральному плані 1966 р. був також закладений лісопарковий пояс шириною 5-10 км як основний структурний елемент приміської зони Харкова. Для цього необхідно було об'єднати окремі лісові масиви, що оточували місто з півночі, заходу та півдня. На сході та північному-сході, де характер місцевості представлений степовими та сільськогосподарськими територіями, також було запропоновано поступове озеленення територій. В документації було зазначено, що лісопарковий пояс має стати складовою частиною більш широкого кільця зеленої зони Харкова шириною близько 15 км, проект якої був розроблений Харківським філіалом Гіпроград в 1958 році, але на момент розроблення генерального плану втілити його ще не вдалося [27].

Наприкінці періоду глибока економічна криза вже проникла у всі сфери господарства країни. Зазвичай темпи будівництва промислових об'єктів та житла у містах перебільшували темпи будівництва будівель культурно-побутового

обслуговування, доріг та створення ландшафтних об'єктів. Так, у Харкові пропозиції генерального плану 1966 року по збільшенню озелених територій загального користування були реалізовані на 74%.

4-й етап: На цьому етапі продовжувалося формування безперервної клиновидної системи озеленення міста (1980-2000 рр.), яке було підхоплено наступним генеральним планом 1986 року (рис.7). Він був розроблений Державним проектним інститутом з планування та забудови міст "ХАРКІВПРОЕКТ" (АПО І.С. Лялюк, арх. О.Б. Блох, інж. С.Т. Хоменко) [28].

В зв'язку з переходом до екологічної парадигми у містобудівному проектуванні, вирішення екологічних проблем вийшли на перший план, результатом чого в генеральному плані 1986 року були розроблені комплексна зелена зона міста, а також схема на рівні системи розселення. Ключовими залишилися потужні північний та південний зелені клини, що простягаються далеко за межі міста, а також частина навколишнього зеленого поясу, що охоплює південну частину міста. Схема озелених територій (рис. 6) фіксує зміни в організації системи: зменшується й розділяється на 2 частини південний зелений клин, значно звужуються озеленені діаметри Журавлівського гідропарку, рік Немишля та Уди, зменшується площа, що була зарезервована під районні парки.

В той же час вдається зберігати рівномірність, цілісність та природні зв'язки, створюються нові бульвари та озеленені вулиці. При реалізації нового генерального плану значна увага приділялася оснащенню та урізноманітненню зон відпочинку в парках, активно проводилося озеленення нових житлових мікрорайонів з багатоповерховою забудовою (рис. 8).

Рис. 7. СOTM Харкова за генеральним планом 1986 р.: А – схема формування системи озеленення на рівні системи розселення; Б – схема СOTM на рівні міста. [28]

В цілому наприкінці 2000 року у Харкові були реалізовані всі планові показники озеленення, що пропонувалися генеральним планом 1966 року, а фактична норма озелених територій становила $19,2 \text{ м}^2$ на одного мешканця міста (з урахуванням озеленення житлових районів) (табл.1) при кількості населення в 1,47 млн.

Рис. 8. А – озеленення вул. Байрона (зараз проспект Сталінграду) ;
Б – проспект 50-річчя ВЛКСМ (зараз Ювілейний). [29]

Висновки. Розглянута еволюція системи зелених насаджень м. Харкова в контексті розвитку вітчизняних містобудівних теорій і парадигм. Виявлено 4 етапи еволюції, серед яких саме у другому етапі в генеральному плані міста 1934 р. була закладена клиновидна організація зелених насаджень міста. Завершення формування цілісної безперервної системи озеленення міста Харкова відбулося у четвертому етапі. Таким чином, на протязі більше ніж 60 років проводилась послідовна реалізація клиновидної системи зелених насаджень м. Харкова, освоєння та озеленення зарезервованих під зелені насадження територій, формування нових парків, скверів і садів, не зважаючи на зміни містобудівних теорій і парадигм. На 2000 рік існуючу СОТМ м. Харкова за своїми показниками (табл.1), рівномірністю розподілу на території міста, безперервністю та зв'язком з оточуючим приміським зеленим поясом слід визнати значним досягненням теорії і практики вітчизняного містобудування.

Перспективу подальших досліджень становить визначення сучасного стану системи зелених насаджень м. Харкова.

Таблиця 1

	1887	1910 [7; 25]	1934 [25;29;30]		1966 [27]		1986 [28]		2003 [30]
	Існую- чий стан	Існую- чий стан	Існую- чий стан	Планов і показ- ники	Існую- чий стан	Планов і показ- ники	Існую- чий стан	Планов і показ- ники	Існую- чий стан
S міста (га)	2 100	~ 10 00 0 [25]	?	14 900	28 190	30 332	30 332	31 961	30 604
S озеленення (га)	52	340	?	3 800	5 289	8 267	5 666	7 442	5 061
S озеленення заг. кор. (га)	52	180	416	810	949	2 550	1 461	4 211	2 695
Кількість населення (тис.чол)	139,5	290,5	524,5	640	1070, 4	1 275- 1 820	1 485,1	2 000	1 470,9
N озелен. заг. корист. на 1 людину (м²)	3,7	6,2	6,2	12,6	9,0	22,0	9,6	21,1	19,2

Список використаних джерел:

1. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию. Конференция ООН по окружающей среде и развитию от 3-14 июня 1992 г. Рио-де-Жанейро : веб-сайт. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml (дата звернення : 02.06.2019).
2. Лунц Л.Б. Городское зеленое строительство: Изд. 2-е, доп. и перераб. Москва : Стройиздат, 1974. 275 с.
3. Краткий справочник архитектора. Ландшафтная архитектура / Родичкин И.В. и др. Киев : Будивэльник, 1990. 334 с.
4. Гостев В.Ф., Юскевич Н.Н. Проектирование садов и парков : Учеб. для техникумов. Москва : Стройиздат, 1991. 340 с.
5. Горохов В.А. Городское зеленое строительство : Учебное пособие для вузов. Москва : Стройиздат, 1991. 416 с.
6. Антонов А.Л., Парамонов А.Ф. Сады и парки Харьковской губернии. Харьков : Харьк. частный музей гор. усадьбы, 2008. 175 с.
7. Колесников А.И. Из опыта озеленения городов УССР. *TOTALARCH* : веб-сайт. URL: http://landscape.totalarch.com/from_the_experience_of_greening_the_cities_of_the_ukrainian_ssr_kolesnikov (дата звернення : 15.05.2019).
8. Вакулюк П.Г. Справа ВУПЛу. Київ : [б. в.], 1994. 44 с.
9. Трипутина Н.П. Профессор А.И. Колесников: страницы жизни и деятельности : монография. Харьков : ХНАГХ, 2011. 284 с.
10. Апарин Г. Примерная схема рационального поселка. *Городское дело*. 1914. №5. С. 292-297
11. Енш К.А. Очерки санитарной техники. Города-сады (города будущего). Санкт-Петербург. 1910. С. 4,49
12. Гинзбург А. Застройка городов. *Зодчий*, 1915. № 39. С.384, № 40. С.403
13. Дубелир Г. Планировка города. Санкт-Петербург, 1919. 82 с
14. Диканский М. Застройка городов, их план и красота. Петроград : Издание Н. П. Карбасникова, 1915. 308 с.

15. Семенов В. Благоустройство городов. Москва : Тип. П.П. Рябушинского, 1912. 184 с.
16. О Квиткинской усадьбе. *Харьков: новое о знакомых местах* : веб-сайт. URL: <https://ngeorgij.livejournal.com/21159.html> (дата звернення : 20.05.2020).
17. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Харьковская область. / гл. редкол. П.Т. Тронько. Київ : Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1976. 722 с.
18. Сад Шевченко много лет тому назад (фото). *СтройОбзор* : веб-сайт. URL: <https://stroyobzor.ua/news/sad-shevchenko-mnogo-let-tomu-nazad-foto.html> (дата звернення : 01.06.2020).
19. Хоменко Н. Самые старые парки Харькова. *WoWClub* : веб-сайт. URL: <https://kharkov.wowclub.ua/magazine/samye-starye-parki-kharkova> (дата звернення : 01.06.2020).
20. Карта Харькова 1914. *IMGUR* : веб-сайт. URL: <https://imgur.com/hKJ7Pcg> (дата звернення : 028.05.2020).
21. Лейбфрейд А.Ю. Так начинался Университетский сад. *Харьков: новое о знакомых местах* : веб-сайт. URL: <https://ngeorgij.livejournal.com/164055.html> (дата звернення : 31.05.2020).
22. Долганов В.И. Зеленые насаждения советского города. *TOTALARCH* : веб-сайт. URL: http://landscape.totalarch.com/green_plantations_of_the_soviet_city_dolganov_v_i (дата звернення : 15.05.2019).
23. Трипутина Н.П. История озеленения Харькова. *Вечерний Харьков* : веб-сайт. URL: <https://vecherniy.kharkov.ua/news/38667/> (дата звернення : 20.05.2020).
24. Антонов В.Л. Градостроительное развитие крупнейших городов. Киев-Харьков-Симферополь: Минархстройполитики АРК, 2005. с. 644.
25. Черкасова Е. Идеи и реализация плана социалистической реконструкции Харькова 1933-1935 годов. *Архитектура История* : веб-сайт. URL: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/4erkasova/4erkasova_1933.html (дата звернення : 02.06.2020).
26. Харьков. Генплан. Основной чертеж. 1966. - Архив ГПИ по планировке и застройке городов «ХАРЬКОВПРОЕКТ». – Д. № 06857
27. Харьков. Генплан. Основные положения с технико-экономическими показателями, 1966. – Архив ГПИ по планировке и застройке городов «ХАРЬКОВПРОЕКТ». – Д. № 13360.
28. Харьков. Генплан. Основные положения с технико-экономическими показателями, 1986 – Архив Департаменту містобудування та земельних відносин Харківської міської ради. – Д. № 1574.
29. Харьков в 70-е (фото, видео). *StatusQUO* : веб-сайт. URL: https://www.sq.com.ua/rus/news/teksty/03.07.2018/harkov_v_70_e_foto_video/ дата звернення : 30.05.2020).
30. Харків. Генеральний план. 2003 – Архив Департаменту містобудування та земельних відносин Харківської міської ради.

Гришина В.С.,
доктор архитектуры, профессор Осиченко Г.А.,
Харьковский национальный университет
городского хозяйства им. А.Н. Бекетова

ЭВОЛЮЦИЯ СИСТЕМЫ ОЗЕЛЕНЕННЫХ ТЕРРИТОРИЙ ГОРОДА ХАРЬКОВА

В статье рассматривается эволюция озелененных территорий города

Харькова с середины XIX века до начала 1990-х гг. Определено, что система озелененных территорий Харькова сформировалась в 4 этапа: 1-й этап: разбивка первых публичных парков и городского озеленения в период с середины XVII до начала XX в.; 2-й этап: генезис системы зеленых насаждений города Харькова на основе социалистической идеологии (1917-1950 гг.); 3-й этап: последовательное развитие системы озелененных территорий города Харькова с 1950 -1980 гг.; 4-й этап: формирование непрерывной клиновидной системы озеленения города (1980-1991 гг.). Было выявлено, что к 2000 году в Харькове были реализованы все плановые показатели озеленения, которые предлагались еще генеральным планом 1966, а фактическая норма озелененных территорий составила 19,2 м² на одного жителя (с учетом озеленения жилых районов) при численности населения в 1,47 млн. Таким образом, на протяжении более чем 60 лет проводилась последовательная реализация клиновидной системы зеленых насаждений г. Харькова, проводилось освоение и озеленение зарезервированных под зеленые насаждения территорий, формирование новых парков, скверов и садов, несмотря на изменения градостроительных теорий и парадигм. На 2000 год существующую систему озелененных территорий г. Харькова по своим показателям равномерности распределения на территории города, непрерывности и связи с окружающим пригородным зеленым поясом следует признать значительным достижением теории и практики отечественного градостроительства.

Ключевые слова: система озеленения; система озелененных территорий города; эволюция; развитие; градостроительство; градостроительные парадигмы.

Hryshyna Viktoriia,
D.Sc. in Architecture, professor Osychenko Halina,
O.M. Beketov National University of Urban Economy, Kharkiv

THE EVOLUTION OF KHARKIV URBAN GREENING SYSTEM

The evolution of Kharkiv urban greening system from the middle of 19th century to the early 1990s was studied in the paper. It was determined that Kharkiv urban greening system was formed in 4 stages: the 1st stage: laying out of the first public parks and urban landscaping from the middle of 17th to the early 20th century; the 2nd stage: the genesis of Kharkiv urban greening system on the basis of socialist ideology (1917-1950); the 3rd stage: the consistent development of Kharkiv urban greening system from 1950 -1980; the 4th stage: the formation of a continuous wedge-shaped urban greening system (1980-1991). It was established that by 2000 all planned targets

for urban greening in Kharkiv which were proposed by master plan in 1966 had been implemented, and the actual rate of green areas amounted 19.2 m² per capita (taking into account residential areas landscaping) with the population of 1.47 million. Thus, the consistent wedge-shaped urban greening system had been consistently implemented for more than 60 years. The development and landscaping of territories reserved for greenery, the creation of new parks, squares and gardens, despite the changes in urban theories and paradigms took place. In 2000 the existing system of urban greening in Kharkiv in terms of uniformity of distribution in the city, continuity and connection with the surrounding suburban green belt should be recognized as a significant achievement of the theory and practice of domestic urban development.

Key words: landscaping system; urban greening system; evolution; development; city planning; city planning paradigms.

REFERENCES

1. Ryo-de-Zhaneirskaiia deklaratsiia po okruzhaiushchei srede y razvytyiu. Konferentsiia OON po okruzhaiushchei srede y razvytyiu ot 3-14 yiunia 1992 r. Ryo-de-Zhaneiro : veb-sait. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml (data zvernennia : 02.06.2019) {in Russian}
2. Lunts L.B. Horodskoe zelenoe stroytelstvo: Yzd. 2-e, dop. y pererab. Moskva : Stroiizdat, 1974. 275 s. {in Russian}
3. Kratkyi spravochnyk arkhytektora. Landshaftnaia arkhytektura / Rodychkyn Y.V. y dr. Kyev : Budyvelnuk, 1990. 334 s. {in Russian}
4. Hostev V.F., Yuskevych N.N. Proektyrovanye sadov y parkov : Ucheb. dlia tekhnikumov. Moskva : Stroiizdat, 1991. 340 s. {in Russian}
5. Horokhov V.A. Horodskoe zelenoe stroytelstvo : Uchebnoe posobyie dlia vuzov. Moskva : Stroiizdat, 1991. 416 s. {in Russian}
6. Antonov A.L., Paramonov A.F. Sadu y parky Kharkovskoi hubernyy. Kharkov : Khark. chastnui muzei hor. usadby, 2008. 175 s. {in Russian}
7. Kolesnykov A.Y. Yz oprta ozeleneniia horodov USSR. TOTALARCH : veb-sait. URL: http://landscape.totalarch.com/from_the_experience_of_greening_the_cities_of_the_ukrainian_ssr_kolesnikov (data zvernennia : 15.05.2019). {in Russian}
8. Vakuliuk P.H. Sprava VUPLu. Kyiv : [b. v.], 1994. 44 s. {in Ukrainian}
9. Tryputyna N.P. Professor A.Y. Kolesnykov: stranytsu zhyzny y deiatelnosti : monohrafiia. Kharkov : KhNAHKh, 2011. 284 s. {in Russian}
10. Aparyn H. Prymernaia skhema ratsyonalnoho poselka. Horodskoe delo. 1914. №5. S. 292-297 {in Russian}
11. Ensh K.A. Ocherky sanytarnoi tekhniky. Horoda-sady (horoda budushcheho). Sankt-Peterburh. 1910. S. 4,49 {in Russian}
12. Hynzburh A. Zastroika horodov. Zodchyi, 1915. № 39. S.384, № 40. S.403 {in Russian}
13. Dubelyr H. Planyrovka horoda. Sankt-Peterburh, 1919. 82 s {in Russian}
14. Dykanskyi M. Zastroika horodov, ykh plan y krasota. Petrohrad : Yzdanye N. P. Karbasnykova, 1915. 308 s. {in Russian}
15. Semenov V. Blahoustroistvo horodov. Moskva : Typ. P.P. Riabushynskoho, 1912.

184 s. {in Russian}

16. О Квйткынской усадбе. Харьков: novoe o znakomykh mestakh : veb-sait. URL: <https://ngeorgij.livejournal.com/21159.html> (data zvernennia : 20.05.2020). {in Russian}

17. Ystoryia horodov y sel Ukraynskoï SSR: V 26 t. Kharkovskaia oblast. / hl. redkol. P.T. Tronko. Kyiv : Hl. red. Ukr. sov. entsykl. AN USSR, 1976. 722 s. {in Russian}

18. Sad Shevchenko mnoho let tomu nazad (foto). StroiObzor : veb-sait. URL: <https://stroyobzor.ua/news/sad-shevchenko-mnogo-let-tomu-nazad-foto.html> (data zvernennia : 01.06.2020). {in Russian}

19. Khomenko N. Samue starue parky Kharkova. WoWClub : veb-sait. URL: <https://kharkov.wowclub.ua/magazine/samye-starye-parki-kharkova> (data zvernennia : 01.06.2020). {in Russian}

20. Karta Kharkova 1914. IMGUR : veb-sait. URL: <https://imgur.com/hKJ7Pcg> (data zvernennia : 028.05.2020). {in Russian}

21. Leibfreid A.Iu. Tak nachynalsia Unyversytetskyi sad. Харьков: novoe o znakomykh mestakh : veb-sait. URL: <https://ngeorgij.livejournal.com/164055.html> (data zvernennia : 31.05.2020). {in Russian}

22. Dolhanov V.Y. Zelenue nasazhdeniia sovetskoho horoda. TOTALARCH : veb-sait. URL:

http://landscape.totalarch.com/green_plantations_of_the_soviet_city_dolganov_v_i (data zvernennia : 15.05.2019). {in Russian}

23. Tryputyna N.P. Ystoryia ozeleneniia Kharkova. Vechernyi Kharkov : veb-sait. URL: <https://vecherniy.kharkov.ua/news/38667/> (data zvernennia : 20.05.2020). {in Russian}

24. Antonov V.L. Hradostroytelnoe razvytye krupneishykh horodov. Kyev-Kharkov-Symferopol: Mynarkhstroipolytyky ARK, 2005. s. 644. {in Russian}

25. Cherkasova E. Ydey y realizatsiia plana sotsyalistycheskoi rekonstruktsyy Kharkova 1933-1935 hodov. Arkhytektura Ystoryia : veb-sait. URL: http://www.alyoshin.ru/Files/publika/4erkasova/4erkasova_1933.html (data zvernennia : 02.06.2020). {in Russian}

26. Харьков. Henplan. Osnovnoi chertezh. 1966. - Arkhyv HPY po planyrovke y zastroiike horodov «KhARKOVPROEKT». – D. № 06857 {in Russian}

27. Харьков. Henplan. Osnovnye polozeniia s tekhniko-ekonomycheskymy pokazateliamy, 1966. – Arkhyv HPY po planyrovke y zastroiike horodov «KhARKOVPROEKT». – D. № 13360. {in Russian}

28. Харьков. Henplan. Osnovnye polozeniia s tekhniko-ekonomycheskymy pokazateliamy, 1986 – Arkhiv Departamentu mistobuduvannia ta zemelnykh vidnosyn Kharkivskoi miskoi rady. – D. № 1574. {in Russian}

29. Харьков v 70-e (foto, vydeo). StatusQUO : veb-sait. URL: https://www.sq.com.ua/rus/news/teksty/03.07.2018/harkov_v_70_e_foto_video/ data zvernennia : 30.05.2020). {in Russian}

30. Kharkiv. Heneralnyi plan. 2003 – Arkhiv Departamentu mistobuduvannia ta zemelnykh vidnosyn Kharkivskoi miskoi rady. {in Ukrainian}